

ƏBÜLFƏZL MƏHƏMMƏD İBN HÜSEYN BEYHƏQİNİN “TARİXİ-BEYHƏQİ” ƏSƏRİ ƏSASINDA DÖVLƏT TƏŞKİLATI

Nigar Həmidova
Bakı Dövlət Universiteti
nigaribrahimova555@gmail.com

Açar sözlər: *Divan, vəzir, sahib divani-risalət, mustoufi, arız, müşrif*

Məqalədə Qəznəli dövlətinin tarixçisi və dövlət xadimi olan Əbül Fəzl Beyhəqinin “Tarixi Beyhəqi” əsəri əsasında dövlət təşkilatı haqqında məlumat verilmişdir. Araşdırma zamanı tarixi obyektivlik, müqayisəli təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Divan təşkilatı, daha dəqiq desək, Divan-i Əlanın (“Böyük Divan”ın) ayrı-ayrı hissələri tədqiqatın əsasını təşkil etmişdir. Divan-i Əla müasir dillə baş nazirlik olan və bütün divanlardan yüksək olan vəzirlik divanı hökumətin maliyyə məsələlərinə cavabdeh olan divani-istifa, daxili və xarici yazışmaları idarə edən divani-risalət, xüsusilə, maliyyə idarələrini yoxlayan divani-işraf və hərbi divan olan divani-arızdan təşkil olunmuşdur. Məqalə dövrün ilkin qaynaqları, Vətən, Türk və Avropa tarixçilərinin əsərləri əsasında yazılmışdır.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ НА ОСНОВЕ “ТАРИХ-И БАЙХАГИ” АБУ’Л-ФАЗЛА МУХАММЕДА ИБН ГУСЕЙНА БАЙХАГИ

Нигяр Гамидова

Ключевые слова: *Диван, визир, сахиб дивани-рисалет, мустоуфи, арыз, мушириф*

В статье рассматривается правительственная организация на основе книги Тарих- и Байхаги историка и секретаря Газневидов Абуль-Фазла Байхаги. В исследовании использовались историческая объективность и сравнительный анализ. Организация Дивана, точнее части Диван- и Аля (Большого Дивана), являются основной частью нашего исследования. Диван-и Аля состоит из Диван-и Везарета, который можно считать премьер-министром в современном смысле и является высшим из всех других диванов, Диван-и Истифа, который отвечает за финансовые вопросы правительства, Диван-и Рисалет который

отвечает за многие внутренние и внешние дела, Диван- и Иишафа, который отвечает за проверку, особенно финансовых подразделений и Диван-и Арз, который занимается военными вопросами. Статья основана на ранних источниках и трудах Азербайджанских, Тюркских и Европейских историков.

STATE ORGANIZATION ON THE BASIS OF “TARIKH-I BAYHAQI” BY ABU’L-FAZL MUHAMMED IBN HUSEYN BAYHAQI

Nigar Hamidova

Key words: *Divan, vizier, sahib divani-risalet, mustoufi, arz, mushrif*

The article discusses a government organization based on the book “Tarikh-i Bayhaqi” by Abu’l-Fazl Bayhaqi, a historian and secretary of Ghaznavids. In the research was used historical objectivity and comparative analysis. Divan organization, more precisely the parts of Divan-ı A’la (Great Divan) is the main part of our research. Divan-ı A’la is composed of Divan-ı Vezaret which can be considered as the prime minister in modern sense and is the highest of all other divans, Divan-ı Istifa which is responsible for the government’s financial issues, Divan-ı Risalet which is responsible for many internal and external affairs, Divan-ı İshraf which is responsible for inspection of especially financial units and Divan-ı Arz which takes care of military issues. The article was based on the early sources and works of Azerbaijan, Turkic and European historians.

Məqalə Əbülfəzl Beyhəqinin “Tarixi Beyhəqi” adlı əsərində dövlət təşkilatının struktur bölmələri, dövlət təşkilatında çalışanlar, onların vəzifə və səlahiyyətləri haqqındadır. Mənbədə Qəznəli dövlətinin dövlət təşkilatı və saray təşkilatı haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Məqalədə əsasən, hökumət təşkilatı və onun hissələri tədqiq olunmuşdur. Beyhəqi tarixinin ətraflı şəkildə təhlil olunması sübut edir ki, Qəznəlilər Türk-Müsəlman dövlət təşkilatı sistemini müəyyən dəyişikliklərlə qoruyub saxlamışdılar. Çağdaş türk dövlətləri ilə Qəznəlilərin dövlət təşkilatı oxşar xüsusiyyətlərə sahib idi. Qəznəli dövlətinin dövlət təşkilatı daha sonra Səlcuqlu dövləti və digər türk dövlətlərinin dövlət təşkilatının əsasını təşkil etmişdir. Bu cəhətdən “Tarixi Beyhəqi”nin araşdırılması böyük və əhəmiyyətli məsələdir. Digər tərəfdən, Beyhəqi Qəznəli dövlət təşkilatında dəbir (katib) vəzifəsində çalışdığından mövzu ilə bağlı müfəssəl məlumat vermişdir. XI-XIII əsr mənbələrini təhlil edərkən aydın olur ki, mənbələrdə hadisələr demək olar ki, oxşarlıq təşkil edir. Bunun səbəbi, müəlliflərin bir-birinin əsərini mənbə olaraq istifadə etməsindən irəli gəlir.

Ravəndi öz əsərində ilkin mənbə olaraq Zahirəddin Nişapuridən istifadə etdiyini yazır [11, s. 20]. Eynilə, Sədrəddin əl-Hüseyninin əsərini də təhlil edərkən, dövrün digər mənbələri ilə bənzərlik olduğu görünür. XI əsrdə yazılmış “Tarixi-Beyhəqi” isə bu cəhətdən orijinalıq təşkil edir. Əbülfəzl Beyhəqi gördüyü və şahidi olduğu hadisələri qələmə almışdır. Bununla yanaşı, onun dəbir vəzifəsini icra etməsi mənbənin dəyərini daha da artırır. Çünki, tarixçi olmaqla yanaşı, dəbir olaraq divanda çalışan Beyhəqi Qəznəli sarayında və divanda cərəyan edən hadisələri yaxından müşahidə etmək imkanına sahib olmuşdur. Zənnimizcə, bu fakt həm Qəznəli dövlət təşkilatının, həm də Səlcuqlu dövlət təşkilatının öyrənilməsində əvəzsiz rol oynamışdır.

Tədqiqatda Beyhəqi ilə bərabər, Əl-Bundari İsfahaninin “Zübdət ün-nüsrə və nüxbət-ül-üsrə” [1], Zahirəddin Nişapurinin “Səlcuqnamə” [19], Məhəmməd b. Əli b. Süleyman ər-Ravəndinin “Rahət əs-südur və ayət əs-sürur” (“Könüllərin rahatı və sevinc əlaməti”) [11], Nizamülmülk tərəfindən farsca yazılmış “Siyasətnamə” [4; 13] əsərlərindən istifadə olunmuşdur. Mənbələrlə yanaşı, tarixi məqalə və monoqrafiyalar da tədqiqata cəlb olunmuşdur. İ.H.Uzunçarşılı [18], Ə. Mərçil [10], M.A.Köymən [8], R.Turan [17], G.Nuhoğlu [14], K.Klausner [7] mövzunun ayrı-ayrı məsələlərini işıqlandırmışlar. Z.Bayramlı və B.Quliyev “Azərbaycan tarixinin farsdilli qaynaqları” adlı monoqrafiyalarında “Tarixi-Beyhəqi”nin bir hissəsini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və tənqidi mətnini hazırlamışlar [2].

Əbülfəzl Beyhəqi Qəznəli dövlətinin tarixini başlanğıcdan təxmini h.421 (1030) - h.432 (1040-1041)-ci illərə qədər əhatə edən “Tarixi Beyhəqi” adlı qiymətli mənbənin müəllifidir. Əsər müəllifi Sultan Mahmudun dəbiri, Əbu Nəsr Mişkaninin naibi, Sultan Məsud, Sultan Məvdud və Sultan Fərruxzadənin də katibi olmuşdur [2, s. 66]. Əbülfəzl Beyhəqinin katib vəzifəsində çalışması əsərin elmi-tarixi dəyərini artırmışdır. Belə ki, Beyhəqi təkcə dövrün siyasi-tarixi hadisələrini əks etdirməmiş, eyni zamanda dövlət təşkilatı, saray həyatı, mədəniyyət və ədəbiyyat haqqında da dolğun məlumat vermişdir. 30 cildə yazılan “Tarixi Beyhəqi”nin V-X cildləri dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Kitabın ilk dörd cildi Qəznəli xanədanının qurucusu Səbuktəkin (977-997) ilə Mahmud Qəznəvinin (998-1030) dövrünü əhatə etmişdir. Məqalədə istifadə etdiyimiz V-X cildlərdə Əbülfəzl Beyhəqi Sultan Mahmudun ölümündən (1030) Sultan Məsudun hakimiyyətinin sonuna, 1041-ci ilə qədər tarixi hadisələri qələmə almışdır. Əsərin XI-XXX cildlərində 1059-cu ilə qədər cərəyan edən hadisələr əks olunmuşdur. Tarixi ədəbiyyatlarda mənbə, bəzən “Tarixi Məsudi” deyə adlandırılmaqdadır. Şübhəsiz, bu mənbənin dövrümüzə qədər gəlib çatan əsas hissəsinin Sultan Məsudun hakimiyyəti dövrünü əhatə etməsi ilə əlaqədardır.

Əbül Fəzl Beyhəqinin uşaqlıq və gənclik illəri haqqında mənbələrdə çox məlumat verilməmişdir. “Tarixi Beyhəqi” də müəllif özü haqqında qısa

məlumat vermişdir. Beyhəqi çox kiçik yaşlarından ustadım deyə bəhs etdiyi Əbu Nəsr Mişkanın¹ dövründə divan-i risalətdə katib vəzifəsində çalışmışdır. Ustadının ölümündən sonra Sultan Məsud onu sahib divani-rialət vəzifəsinə təyin etmək istəsə də, yaşının az olduğunu əsas gətirərək bu vəzifəyə Əbu Səhl Züzani təyin etmişdir. Əbu Səhlin dövründə Beyhəqi onun naibi vəzifəsini icra etmişdir [5, s. 616]. Beyhəqi sahib divani-rialət vəzifəsinə Sultan Əbdürrəşid zamanında təyin olunmuşdur [14, s. 250].

“Tarixi Beyhəqi” sadə, səlis bir dillə yazılmışdır. Beyhəqinin özünün də qeyd etdiyi kimi, müəllifin əsas məqsədi qaliblərin və məğlubların tarixini yazmaq deyil, gördüyü və eşitdiyi hadisələri incə detallarına qədər qələmə almaqdır. Beyhəqinin “Mənim məqsədim Sultan Məsudun halını bu zamanın, bu əsrin adamlarına göstərmək deyildir. Çünki, onlar öz gözləri ilə onun böyüklüyünü, siyasət və rəyasətin hər qismindəki təkliyini gördülər, anladılar. Mənim məqsədim öz kitabımın dərəcəsinə yüksəltmək və elə bir bina meydana gətirməkdir ki, onun zikri dünyanın sonuna qədər var olsun” fikri bunu təsdiqləyir [5, s. 82]. Beyhəqinin Samanlılar, Qaraxanlılar, Xarəzmşahlar, Sultan Məsudun Hindistana getməsinə qədər olan Qəznəli tarixi və Səlcuqluların ilk dövrləri haqqında verdiyi məlumatlar böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Vəzarət divanının təşkili: İslam dövlətlərində olduğu kimi, Qəznəli dövlətində də mərkəzi təşkilat vəzirin başçılıq etdiyi bir neçə divanlardan təşkil olunmuşdur. Qəznəli dövlətində bu divan divani- vəzarət, divani-vəzir və divani-xacə adlanmaqdadır. Böyük Səlcuqlu imperatorluğu dövründə Divani-Əla (“Böyük Divan”), Divanül-vəzarə şəklində qeyd olunmuşdur. Böyük Divanın başçıları sultan tərəfindən vəzifəyə təyin olunurdular. Vəzirlər və digər divan üzvləri əksər hallarda təhsilli şəxslər arasından seçilirdi. Bəzi hallarda, onların vəzifəyə təyini atadan-oğula keçirdi, yəni burada ailə ənənəsi önəmli rol oynayır. Bu mövzuda ən böyük nümunə təbii ki, Nizamülmülk ailəsidir. Karla Klausnerin fikrinə görə, vəzirlərin, xəzinədarların və qazıların ailələri bilinməyən ailələr deyillər və əgər vəzirlik məqamına gələnələr arasında bəlli bir ailənin birdən çox üzvü gözə çarpırsa, bunun səbəbi bu məmuriyyətin təyin olunmasında ailə adının önəminin gözlənilməsi idi [7, s. 82]. İzzülmülk ibn Nizamülmülkün vəzirliyə təyininin tək səbəbi, Nizamülmülklə olan qohumluğu idi. Bundari yazır ki, Nizamülmülkün oğlu İzzülmülk Əbu Abdullah əl-Hüseyni içkiyə mübtəla olub daim içər, doğru düşünməz, tədbirsiz, iqtidardan uzaq, aciz və tənbel idi. Nizamülmülkün oğullarından birini iş başına gətirməklə dövlət işinin düzələcəyini zənn edərək, onu vəzir təyin etdilər [1, s. 84-85].

Sultanın fərmanı üzrə vəzifəyə təyin olunan vəzir onun vəkili olmaqla, dövlət təşkilatında bütün işləri idarə edən ən yüksək məmur idi. “Tarixi

¹ Əbu Nəsr Mişkani Sultan Mahmud (998-1030), Sultan Məhəmməd (1030-1031) və Sultan Məsud (1031-1041) dövründə sahib divani-rialət vəzifəsində çalışmışdır.

Beyhəqi”də vəzirin vəzifəyə təyini mərasimi ətraflı şəkildə əks olunmuşdur. “Möhtəşəm bir xalat hazırlayıb 9 aprel 1033-cü ildə Bazarertəsi günü Xacə Əhmədə geydirdilər. Bu xalata məxsus olan kəmər minlik (həzərgani) idi. Hacib Bilgə Təkin Xacənin qolundan tutaraq taxtın yanına gətirdi. Əmir, “Bu xalat, biz, Xacə, ordu və millət haqqında mübarək olsun!” – deyərək vəziri təbrik etdi. Xacə ayağa qalxaraq hörmətini bildirdikdən sonra, beş min dinar dəyərində qızılları Əmirin önünə qoydu. Əmir də üzərində özünün adı yazılı olan firuzə bir üzüyü Xacənin əlinə verdikdən sonra, “Xacəyə verdim bu üzük səltənət üzüyüdür. O bizim xəlifəmizdir. Tam bir qəlb gücü və həvəsi ilə işləri əlinə almalıdır. Dövlət və məmləkətin mənfəətinə bağlı hər işdə bizim fərmanımızdan sonra onun fərmanı caridir.” – buyurdu. Xacə də, “Qulunuz fərmana bağlıdır. Əmirin lütf və nemətlərinin haqqını tanıdığını göstərmək üçün qulluq etməkdə əlindən gəldiyi qədər çalışmağa məcburdur.” – yeri öpdükdən sonra hüsurdan ayrıldı [5, s. 342-343]”.

Sultandan sonra ən böyük vəzifə vəzirlik idi. Ona görə də vəzirlərin təyini ən çətin və məsuliyyətli iş hesab oluna bilərdi. Səlcuqlu vəziri Nizamülmülk “Siyasətnamə” əsərində vəzirlərin dövlət təşkilatında rolunu bu sözlərlə bəyan etmişdir: “Vəzirlərin də işini nəzarət altında saxlamaq lazımdır ki, vəzifələrini layiqincə yerinə yetirmədikləri aydın olsun. Şahın və ölkənin yaxşı-pisliyi onlara bağlıdır: vəzir xeyirxah, düz işləyən olsa, ölkə abad, xalq şad, asudə, yeməkləri bol, şahın isə ürəyi sakit olar; pis işləyən bəd xasiyyət olsa, ölkədə təsəvvür edilməz pozğunluqlar əmələ gələr, şah isə həmişə sərgərdan, narahat, məmləkət isə təşviş içərisində olar [4, s. 36; 13, s. 20]”. Dövlət təşkilatının düzgün və ədalətli idarə olunması birbaşa vəzirin fəaliyyətindən asılı idi.

Vəzirin sultandan sonra dövlət təşkilatında ikinci şəxs olması ona qarşı qısqıncılığın yaranmasına səbəb olur, məmurlar onu sultanının gözündən salmaq üçün heç bir fərsəti qaçırmırdılar. Bu səbəbə görə Xacə Əhmədi Həsən Sultan Məsudun təklifini yaşlı olduğuna görə qəbul etmək istəməmiş, Sultan Mahmud zamanında vəzir olarkən başına gələnləri bir daha yaşamaq istəmədiyini bildirmişdir. Mənbədə yazılır: “Xacə Əhmədi Həsən vəzarətə dair ona təbliğ edilən xəbərlər haqqında Əbu Səhlə fikrini bildirmişdi: “Mən qocalmışam, artıq belə çətin vəzifənin öhdəsindən gələ bilmərəm. Əbu Səhli Həmdəvi ağıllı və gözüaçıq adamdır. Onu arız (ordu başçısı), səni isə vəzir təyin etmək lazımdır. Mən də uzaqdan izləyib, lazım olanda sizə fikirlərimlə kömək edə bilərəm” – dedi [5, s. 132, 133]”. Ancaq Xacə Sultanın təkidini qarşısında vəzarəti qəbul etməyə məcbur olmuşdur: “O halda mən də qəbul etdim. Fəqət bu vəzifəni icra edə bilmək üçün bəzi şərtlərim var. Əgər bu şərtlər yerinə yetirilməsə, bütün məmurlar mənim əleyhimə hərəkət edərlər, mənə düşmən olarlar. Mərhum sultan zamanında (Qəznəli Sultan Mahmud nəzərdə tutulur – N.H.) olduğu kimi hiylələr, oyunlar düşünərlər, mən də böyük

bəlaya düşərəm. Bu gün bir düşmənim yoxdur, könül rahatlığı ilə yaşayıram [5, s. 134]”. Beyhəqinin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, vəzir bacarığı, təcrübəsi və sultana bağlılığı ilə vəzifəsini qoruya bilərdi. Əgər vəzir bu sadaladığımız keyfiyyətlərə malik idisə, əcəli ilə və ya öldürülmə xaricində yenidən bu vəzifəni icra edə bilərdi. Sultan Mahmudun ölümündən sonra Sultan Məsudun onun vəzirlərini bu vəzifəyə təyin etməsi bunu sübut edir. Şübhəsiz, Sultan Məsudun məqsədi taxt dəyişikliyi səbəbi ilə yaranan yeni dövlət təşkilatının formalaşmasında onların təcrübəsindən faydalanmaq idi.

Sultanın fərmanı üzrə işə başlayan vəzir hökmdarın vəkili ünvanı ilə bütün işləri idarə edən ən yüksək məmur idi. Vəzirin ən böyük vəzifəsi xəzinəyə gəlir, qazanc gətirmək idi. Buna görə də, vəzir idxal və ixrac prosesində yaxından iştirak edir və yığılan verginin xəzinəyə daxil olmasını təmin edirdi. Vəzirlər eyni zamanda, maaşın miqdarını və ödəmə şəklini də təyin edirdilər. Bu nöqteyi nəzərdən, Beyhəqinin də mustoufi vəzifəsi haqqında çox az məlumat verdiyini nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, Qəznəvilər dövlətində bu vəzifəni vəzir icra edirdi. Qəznəli vəzirləri şübhəsiz ki, əsgəri bacarıqlara sahib idilər. Ancaq, onların savaşa qatılmalarına dair mənbədə məlumat verilmir. Vəzirin əsgəri vəzifəsi ordunu savaşa bölgəsinə təyin etmək, ehtiyaclarını təmin etmək və bölgənin təhlükəsizliyinə nəzarət etmək idi [14, s. 236]. Qəznəli vəzirləri mənbədə xacə, xaceyi-buzurq və vəzir xaricində başqa adlarla zikr olunmur. Səlcuqlular dövründə də vəzirlər bu ünvanlardan əlavə sədr, dəstur, vəziri-salar kimi müxtəlif ünvan və ləqəblər alırdılar. Fəzlullah Rəşidəddin “Cami ət-Təvəri” əsərində Səlcuqlu vəziri Əbül Qasım Buzqanini zikr edərkən onu vəziri-salar adlandırmışdır. Müəllif yazır: “O zaman Səlcuqluların pişqarı (böyük bir şəxsin yaxınında və xidmətində olan, onun işlərini idarə edən şəxs – N.Həmidova) və vəziri-saları Əbül Qasım Buzqani idi [15, s. 68]”. Vəzirlərin də sultan kimi müxtəlif simvolları var idi. Yuxarıda vəzirin vəzifəyə təyin olunması haqqında məlumat verərkən yazdığımız kimi, vəzirlik simvolları, xalat, üzük (möhr), dəvat², sarıq idi. “Tarixi-Beyhəqi”də qeyd olunan bu simvollarından əlavə Səlcuqlu dövründə mindər (döşəkçə), qılınc, noubət (sarayın qarşısında çalınan zəng), çadır da vəzirlik simvolları hesab olunurdu [17, s. 32].

Mənbələrdə Qəznəli, Səlcuqlu dövrü vəzirləri ilə sultan arasında mənfi yöndə cərəyan edən münasibətlərə dair bir neçə misal çəkmək olar. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün Beyhəqinin əsərində bəhs olunan bir hadisəni qələmə almaq istərdik: “Ustadım Əbu Nəsr Mişkani mərhum anası haqqında mənə bu hadisəni söyləmişdi: “Sultan Mahmud, Həsənəkə vəzarət verdiyi zaman onunla bu qədər dostluğu olduğu halda ona düşmən olmuşdu. Anam mənə, “Ey oğul, əgər padşah bir kimsəyə vəzarət versə, birinci həftə ona dost olsa belə, sonra

²İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, dəvatı vəzarət deyilən vəzirlik əlamətini vəzirin önünə qoyan və onu mühafizə edən məmura dəvatdar deyilirdi (İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilatına medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, s.46).

ona düşmən olar. Çünki, mülki idarədə ona şərik olar, halbuki padşahlıq ortaqlıq qəbul etməz” – dedi [5, s. 310]”. Göründüyü kimi, mülki idarədə vəzirlərin sultana şərik olması onların münasibətlərinin hər zaman müsbət olmadığını təsdiq edir.

Böyük Divanı təşkil edən digər divanlar: Divani-risalət³ dövlətə dair yazıların, sənədlərin, fərmanların saxlandığı və mühafizə olunduğu divan idi. Bu divana sahib divani-risalət başçılıq edirdi. Xilafət zamanında divan ül-rəsail adlanan bu divan birbaşa vəzirin və ya bir katibin idarəsi altında idi. Məktublar, rəsmi sənədlər, Xəlifənin və ya vəzirin verdiyi əmrlər baş katib tərəfindən hazırlanıb Xəlifə və ya vəzir tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra nüsxəsi çıxarıldı. Böyük Səlcuqlu İmperatorluğu dövründə bu divan divan-i inşa və ya divan-i tuğra adlandırılmışdır. Mənbələrdə fərqli adlarla zikr olunmasına baxmayaraq, icra etdikləri vəzifələr eyni idi. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Abbasi Xilafəti, Səlcuqlular dövründə bu divan başçısının səlahiyyətləri Qəznəli dövləti ilə müqayisədə az idi. Belə ki, Beyhəqi bütün əsər boyu Sultanın mühüm məsələləri vəzirlə bərabər sahib divani-risalətlə də gizli müşavirə etdiyini yazmışdır [5, s. 133, 134, 135]. Eyni zamanda, müəllif sultanın vəzir, arız, mustoufi və ya digər önəmli vəzifələrə təyində sahib divan-i risalətin fikirlərinə önəm verdiyini qeyd etmişdir. Göründüyü kimi, sahib divani-risalətməqam etibarilə sultana yaxınlığı səbəbindən ona nəsihətlər verə, bəzi məsələlərdə onu xəbərdar edə bilərdi. Elə burdan da görünür ki, bu vəzifə üçün təcrübə böyük önəm kəsb etmişdir. Beyhəqi yazır: “Əmir gizli müşavirədə ustadım Əbu Nəsr Mişkani divani-risalət işlərini məni naibi və vəkili seçməklə, Əbu Səhli Züzəniyə verdi. Əmir bu müşavirədə: “Əgər Əbül Fəzl çox gənc olmasaydı, mən bu işləri ona verərdim” – demişdir [5, s. 568]”. Təcrübə ilə yanaşı, sahib divani-risalətşeyir, ədəbiyyat, dəbirlik (katiblik) kimi bacarıqlara da sahib olmalı idi.

Sahib divani-risalətin ən önəmli vəzifəsi sultanın xəlifə, müstəqil və ya yarımüstəqil hökmdarlar və ya digər dövlət adamları ilə yazışmalarını idarə etmək idi. Dərgaha gələn xəbərlər öncə bu divana gəlir və vacib xəbərlər sahib divani-risalətin əli ilə sultana təqdim olunurdu. Əgər xəbərlər sözlü olaraq gəlmişsə, bunlar onun tərəfindən yazıya köçürüldükdən sonra sultana ərz olunurdu. Yeni xəlifənin Qəznəli sultanının özünə biat etməsi üçün göndərdiyi biatnamə⁴ və səvgəndnamə⁵ və taxta yeni oturan Qəznəli sultanı tərəfindən

³ Risalət – lüğətdə “göndərmək, elçilik, məktub, ismarıq” mənalarını ehtiva edən fiqh termini olaraq bir kimsənin iradə bəyanını digər bir kimsəyə təbliğ etməyi ifadə edir (Nasi Aslan, *İslam Ansiklopedisi*, 35. Cild, 2008, 125-126 s., s. 125).

⁴ Biatnamə - bir hökmdarın hökumətini qəbul və təsdiq edilməsini ifadə edən termindir (Güller Nuhoğlu, *Beyhəki tarixi ne göre Gaznelilerde devlet teşkilatı ve kültür, dok. tez., İstanbul, 1985, s. 258*).

Xəlifə tərəfindən göndərilən mənsur və məktubların əvvəlcədən farscaya tərcümə olunub, Qəznəli sarayında Xəlifə elçisinin qəbulu məqsədilə təşkil olunmuş mərasimdə yüksək səslə oxunması da sahib divan-i risalətin vəzifəsi idi. Beyhəqi yazır: “Biatnamə və səvgəndnaməni ustadım fars dilinə tərcümə etmişdi. Bütün şərtləri olduğu kimi yazmış, tərcümədə ehmal etməmişdi. Bu yazını elçiyə göstərdi və ərəbcəsini ona verdi. Elçi yazını incələdi. Əbu Nəsr Muşşqan ərəbcəsini yüksək və hazır olanları eşidəcəyi bir səslə oxudu. Elçi dinləyərək, “Əbu Nəsr Mişkani haqqı ilə tərcümə etmiş, heç bir şeyi buraxmamışdır. Möminlərin əmirinə bunu olduğu kimi deyəcəyəm” – dedi. Əbu Nəsr ərəbcə tərcüməsini tamamilə oxudu. Əmir, “Bəli, dinlədim və bütün maddələr mənə məlum oldu. Farsca nüsxəsini mənə ver” – dedi. Əbu Nəsr farsca nüsxəni Əmirə verdi. Əmir, yazını elə səlis oxumağa başladı ki, mən bu xanədan içində Əmir Məsud qədər gözəl farsca yazan və oxuyan görmədim. Müqavilə yazısını yuxarıdan aşağıya heç fasilə vermədən oxudu. Sonra yazı ləvazimatlarını (dəvat-i xassə) gətirdilər. Əmir bunun və Bağdaddan gələn ustadımın farscaya tərcümə etdiyi sənədi sonuna qədər öz yazısı ilə ərəbcə və farsca yazıb imza etdi [5, s. 275]”.

Sahib divani-risalət sultanın başçılığı ilə toplanan bütün müşavirə məclislərində iştirak etdiyi kimi sultan və vəzirin yanında məzalim məclislərinə qatılırdı. Sahib divani-risalətin olmadığı zamanlarda onun əvəzinə divanın təyin etdiyi və ya köməkçisi olan dəbir məzalim məclisinə qatılırdı. Mənbədə sahib divan-i risalətin bu məclislərdə hansı vəzifəni icra etdiyi haqqında məlumat verilmir. Sahib divani risalətin məzalim məclislərinə dəvat və qələmlə qatılması sübut edir ki, onun vəzifəsi şikayətçilərin şikayətlərini yazıya almaq idi [14, s. 254]. Beyhəqi yazır ki, Xacə Əhmədi Həsən və Xacə Əbu Nəsr Mişkani məzalim məclisi qurdular, haqsızlıq görənlərin davalarını dinlədilər, ifadələrini alıb, geri göndərdilər [5, s. 264]. Müəllifin yazdıqlarından aydın olur ki, sahib divani-risalət bir növ vəzirlə sultan arasında vasitəçi rolunu oynayır: “Xacə quşluq vaxtında Əbu Nəsr Mişkanini divana çağırdı. Əbu Nəsr divana gəldi. Xacə onunla gizlincə, Əmirə “Ərz etdiyim kimi, ordunun işləri yaxşı deyil. Əbu Səhl Züzani hörmət qazanmış, mövqe tutmuş bir adamdır. Əgər yüksək rəyiniz müvafiq bilərsə, saraya çağırılsın, ona bi məqamın (arız vəzifəsi nəzərdə tutulur – N.H) xalatı verilsin, o da bu işə başlasın. Çünki düzəldilməsi lazım olan ən əsas iş budur. Mən qulunuz ordunun işinin yoluna girməsi üçün bildiyim qədər

⁵ *Səvgəndnamə - vəzirlik, əmirlik kimi yüksək vəzifəyə təyin olunan şəxsin sultana xəyanət etməyəcəklərinə dair imzaladıqları vəsiqədir. Taxta yeni çıxan Xəlifə tərəfindən Qəznəli sultanına səvgəndnamə göndərilir, əvvəlcədən sahib divani-risaləttərəfinsən farscaya tərcümə olunan bu sənəd elçinin qəbul mərasimində sahib divani-risaləttərəfindən oxunur, sultan tərəfindən imzalanırdı (Güllər Nuhoglu, Beyhəki tarixi ne göre Gaznelilerde devlet teşkilatı ve kültür, dok. tez., İstanbul, 1985, s. 257).*

ona yardım etməyə hazırım” – deyə xəbər göndərdi. Əbu Nəsr gedib bunu Əmirə ərz etdi [5, s. 141, 142]”.

Sahib divani risalətdən sonra divanda işləyən dəbirlər önəmli mövqeyə sahib idilər. Dəbirlər gözəl əxlaqlı, fəzilətli olmalı, şeir, ədəbiyyat bilməli, xəttatlıq sənətinin incəliklərinə bələd olmalı idilər. 1031-ci ildə Sultan Məsud Qəzninə getdiyi vaxt Bəlxədə qalaraq işləri yoluna qoymalı olan Xacə Əhməd-i Həsənin sultandan katib və xəzinədar istəmişdir: “Baş üstə, ancaq bir əmriniz olarsa, onun haqqında lazım olan sənədləri yazmaq üçün yanımda divan-ı risalətdən bir katibin olması lazımdır. Bir də layiq olana xalat vermək üçün bir xəzinədar olmalıdır” – dedi. Əmir, “Əbu Nəsr! Mişkaniyə söylə, sənə bir katib versin, xəzinədarlardan birini təyin etsin və onun yanında dirhəm, dinar və pal-tarlar olsun” – deyə buyurdu [5, s. 228]. Bu fakt katiblərin dövlət təşkilatında oynadığı rolu aydınlaşdırır.

Divan-i risalətdə dəbirlərdən başqa divanban, mühərrir, mütərcimlər də çalışırdılar. Divanban divanı qorumalı, divanda mühafizə olunan sənədləri mühafizə etməli idi [14, s. 267]. Mühərrirlər yazışmalarla məşğul olan dəbirlərdən daha aşağı dərəcələrdəki məmurlar idilər. Mütərcim divan-i risalətdə hind əsillə hindcə yazışmaları idarə edən məmur idi [14, s. 268].

Güllər Nuhoglu hesab edir ki, divani-istifa Qəznəli dövlətində müstəqil bir divan olmayıb, divan-i vəzarətin maliyyə sənədlərinin dəftərlərə yazıldığı yer idi. Səlcuqlular dövründə bu divan divani-istifa və ya divani zimam vəl-istifa adlanmışdır [16, s. 66]. Divanın başçısı dövlətin bütün maliyyə məmurlarının başı olan mustoufi idi. Mustoufi gördüyü işlər, yəni divan daxil olan və divandan çıxan xərclər barədə vəzirə hesabat verməli idi. Vergilər vergi məmurları tərəfindən toplanılır, xəzinəyə göndərilirdi. Horsta görə, vergilər miqdarı qədimdən təyin edilmiş qanunlar və dəftərlərdəki köhnə nümunələrə görə təyin edilirdi [9, s. 326]. Beyhəqi Sultan Məsudun hakimiyyətinin ilk illərində Əbül Fəth Razini və Tahiri mustoufi olaraq zikr etməkdədir. Mənbənin təhlili göstərir ki, Sultan Məsud hakimiyyətə gələrkən Razini mustoufi təyin etmiş, Sultan Məhəmmədin mustoufisi olan Tahir isə, Məsudun hakimiyyətini qəbul edən zaman elə bu vəzifəni icra etməyə davam etmişdir. Əbu Səhl Həmdavinin vəzirliyindən bəhs edən Beyhəqi “Tahir, Əbül Fəth Razi kimi sarayın xacə və mustoufiləri Əbu Səhlin hökumətində idilər” – deyə yazır [5, s. 81]. Bu vəziyyət uzun müddət davam etməmiş, Sultan Məsud Əbül Fəthi arız təyin etdiyi vaxt Tahir bu vəzifəni təkbaşına icra etməyə davam etmişdir. Mustoufilərin vəzifəyə təyin olunma qaydası haqqında Beyhəqi məlumat vermir. Ancaq belə hesab etmək olar ki, mustoufilər də digər divan üzvləri kimi vəzirin məsləhəti ilə sultan tərəfindən vəzifəyə gətirilmişdir.

Divani işraf “Tarixi Beyhəqi” də dörd böyük divan arasında zikr olunmur. Beyhəqi işraf sözü ilə divan sözünü bərabər istifadə etməyərək, bu divanın müstəqil bir divan olmadığını ortaya qoymaqladır. Dövlətin maliyyə

idarəsini təftiş edən işraf dairəsinin başçısı müşrif bu vəzifəni əmrindəki eyni adı daşıyan şəxslərlə birgə idarə edirdi [14, s. 272]. Beyhəqinin işrafi məmləkət adlandırdığı divanın başçısı müşrif və ya müşrifi məmləkət idi. “Növbəti gün, bir zamanlar vəzərdən çıxarılmış olan Əbu Səhl Həmdaviyə möhtəşəm bir xalat verilərək onu təftiş (işraf-i məmləkət) vəzifəsinə təyin etdilər və bundan əvvəl bu vəzifə üçün təyin edilən dörd nəfəri müavin olaraq verdilər. Əbu Səhl Həmdavi bütün saray müfəttişləri ilə (müşrif) bərabər gələrək saraya gəldi və hörmətini ərz etdi. Əmir, ona “Sənin xidmət haqqın qədimdir, bizə qarşı çox dostluqlar və ... göstərdin. Bu vəzifəni layiqi ilə yerinə yetirməlisən” - dedi. O, da “Baş üstə!” – deyər cavab verib çıxdı və divana getdi. Xacə onu rəsmi surətdə sol tərəfində oturtdu və çoxlu iltifatlardan sonra evinə göndərdi [5, s. 142].

Divani arız ordunun idarə olunması, ümumiyyətlə orduya dair məsələlərin həll olunduğu divan idi. Bu divanın başında arız və ya sahib divan-i arz dayanırdı. Vəzifələri əsgəri xidmətlə bağlı arızlar qələm əhli arasından müxtəlif məmuriyyətlərdən bu vəzifəyə təyin olunurdular. Bu divanın əsas vəzifəsi əsgərlərin adları, vəzifələri, xidmətləri və maaşlarını dəftərlərə qeyd edib mühafizə etmək idi. Ravəndinin hər zaman Məlikşahın yanında divan dəftərlərində adları qeyd olunan qırx beş min süvaridən bəhs etməsi orduda xidmət edən əsgərlərin divan dəftərlərində qeydiyyatda olmasını sübut edir [11, s. 128]. Arz və ya arız termin olaraq lüğətdə bəzən əsgər və sipah mənalarını daşıyan ceys və ləşkər sözləri ilə birlikdə istifadə olunmuşdur [16, s. 69]. Buna görə də, Səlcuqlu imperatorluğu zamanında bu divan divani arz əl-ceys, divan başçısına isə arızı-ləşkər adı verilmişdir.

Beyhəqi Əbu Səhlin arız vəzifəsinə təyin olunmasını belə təsvir edir: “Əmir Əbu Səhlə işarə etdi. Bunun qarşılığında o yerindən qalxıb Əmirə yaxınlaşdı. Əmir ona bir neçə söz söylədi. O həməni yeri öpüb məclisdən çıxdı. Biri saray içi, bir saray xarici hacib olmaqla, iki hacib onu camexanaya apar-dılar. Ona möhtəşəm xalat geydirdilər və belinə yeddi yüzlik qızıl bir kəmərlə bağladılar. Əbu Səhl geyindikdən sonra Əmirin hüsuruna gəlib məmnuniyyət ərz etdi. Əmir “Mübarək olsun! Xacənin yanına get, ordunun işlərini yerinə yetirməyə başla. Çünki, bu işlərin ən mühümüdür” – dedi. Əbu Səhl “Baş üstə!” – deyib yeri öpdükdən sonra məclisdən çıxdı, divana gəldi. Xacə onu bir dərəcə aşağısına oturtdu və ona iltifatlar etdi [5, s. 142]”. Verdiyimiz məlumatlara əsasən deyər bilərik ki, vəzifəyə sultan tərəfindən gətirilən arız da vəzir və divani-risalət kimi bir neçə simvollara sahib idi.

Vəzirlər və sahib divani-risalət kimi arızlar da xacə ünvanına sahib olub, sultanın bütün rəsmi və özəl mərasimlərinə qatılma haqqına sahib idilər. Arız vəzirlə birlikdə hərbi məsələlərdə sultanın müşavirə idi. Arızın əsas vəzifəsi ordunun yüksək iş bacarağını təmin etmək idi. Arız tez-tez ordunu yoxlayar və ordunun vəziyyəti barədə sultana məlumat verərdi. Bəzi hallarda sultan da arızla birgə bu yoxlamalarda iştirak edərdi. Orduda işləyən hər rütbədən əsgərin

maaşının təyin edilməsi və verilməsi də arızın vəzifəsi idi. Beyhəqinin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, sultan mühüm məsələlərin həlli zamanı dövlət təşkilatının bir neçə üzvü ilə bərabər məclis təşkil edərdi. Bu məclislərdə divani-arız da iştirak edirdi [5, s. 335].

Divan təşkilatı Hz.Ömər (634-644) dövründə İslam dünyasına daxil olmuşdur. Bəzi tarixçilər bu təşkilatın ərəblərdən öncə, Sasani və Roma imperatorluqları zamanında yarandığını və daha sonra İslam dövlətlərinin dövlət təşkilatına daxil olduğunu irəli sürürlər. Ancaq, qədim türk dövlətlərində bu təşkilatın mövcud olduğunu qəbul etmək istəməirlər. Hər nə qədər bu təşkilat Ərəb Xilafəti zamanında hökumət təşkilatı kimi formalaşmış Müsəlman-Türk dövlət təşkilatına daxil olsa da, biz qədim türk dövlətlərində eyni adla olmasa belə, bu təşkilatın mövcudluğunu görürük. Qədim türk dövlətlərində türklər mühüm məsələləri qurultaylar və məclislər təşkil edərək həll edirdilər. Hətta aygüçilərin (vəzirlərin -N.H) başçılıq etdiyi buyruq, iltəbər və başqa adla adlanan əmirlərin daxil olduğu hökumət təşkilatları var idi. Bunu nəzərə alaraq, qeyd edə bilərik ki, divan təşkilatı Müsəlman-Türk dövlətlərinə yad bir məfhum deyildi. Qəznəvilər dövründə formalaşan, daha sonra Böyük Səlcuqlu imperatorluğunun da mərkəzi idarəetməsini tənzimləyən divanlar əslində, onlara hələ dövləti yaratmamışdan əvvəl məlum idi.

Ədəbiyyat

1. Al-Bondârî. Zubdat al-nusra va nuhbat al-usra / türkce terc. Kıvameddin Burslan. İstanbul: Maarif Matbaası, 1943. 272 s.
2. Bayramlı, Z.H. Azərbaycan tarixinin farsdilli qaynaqları. I cild, Bakı: Füyuzat, 2024. 272 s.
3. Devellioğlu, F. Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik Lûgat. İstanbul: Türkiye iş bankası kültür yayınları, 2023. 1393 s.
4. Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı: Çıraq, 2007. 273 s.
5. Hüseyin-i Beyhaki. Târîh-i Beyhakî / Tercüme: N.Lügal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019. 690 s.
6. İbnü'l Esîr. El-Kâmil`de Selçuklular / Çeviri, notlar ve açıklamalar: Ö.Abdülkerim. İstanbul : Bilge Kültür Sanat, 2022. 545 s.
7. Klausner, C. Selçuklularda vezirlik. Sivil idare üzerine bir araştırma (1055-1194) / Çeviri: Mehmet Fatih Baş, Sinan Tarifçi. İstanbul: Kronik kitab, 2019. 174 s.
8. Köymen, M.A. Büyük Selçuklu imperatorluğu tarihi. Alp Arslan və zamanı. c. 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016. 532 s.

9. Köymen, M.A. Selçuklu devri devlet teşkilatına dair yazılmış bir eser münasebetiyle // Selçuklu devri Türk tarihi araştırmaları. Ankara: 1963, I Belleten, XVII/68, 303-380 s.
10. Merçil, E. Selçuklular zamanında dîvân teşkilâtı (Merkez ve Eyalet divanları). İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015. 232 s.
11. Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendi. Râhat-üs-sudûr ve Âyet-üs-sürûr (Gönüllerin Rahatı ve sevinç alameti) / Çeviri: Ahmed Ateş. Ankara: Türk Tarih Kurumu, -2020. 1,2 c. 470 s.
12. Nasi Aslan, Risalət, İslam Ansiklopedisi. 35. Cilt, Türkiye Diyanet Vakfı, 2008. 125-126 s.
13. Nizâmü'l-mülk. Siyâset-nâme / tercüme: Köymen M.A. Ankara: Türk Tarih Kurumu: 2016. 226 s.
14. Nuhoglu, G. Beyhaki tarihine göre Gaznelilerde devlet teşkilatı ve kültür / Doktora tezi / İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, 1995. 406 s.
15. Reşîdü'd-dîn Fazlullâh. Câmi'ü't-Tevârih (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk) / Çev., Erkan Göksu, H.Hüseyin Güneş. İstanbul: Bilge Kültür Sanat: 2014. 208 s.
16. Tokan, Ö. Büyük Selçuklular ve Irak Selçuklularında Divan-ı Ala / Doktora tezi / Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015. 260 s.
17. Turan R. Türkiye Selçuklularında hükümet mekanizması (Vezir ve divan) / R. Turan. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1995. 211 s.
18. Uzunçarşılı, İ. H. Osmanlı devleti teşkilâtına medhal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988. 520 s.
19. Zahîru'd-dîn Nîşâbü'rî. Selçuknâme / çev. A. Fidan. İstanbul: Kopernik Kitab, 2018. 174 s.